

Östersjöns siste sjörövare – tillkomsten och utvecklingen av en maritim myt

Yrjö Kaukiainen

I

En av de egendomligaste platserna inom östersjöområdet är väl Gotska Sandön – en praktiskt taget obebodd, cirka nio kilometer lång och sex kilometer bred trekantig ö, som ligger 38 kilometer norr om Gotlands nordspets, Fårö. På grund av sin natur har den blivit ett populärt utflyktsmål, men även dess historia innehåller ovanliga och dramatiska drag. För nutidens svenskar är ön troligen bäst känd som ett näste för "Östersjöns siste sjörövare", Petter Gottberg. Trots att det gäller händelser som ägde rum i början av 1800-talet, har berättelser om hans bravader cirkulerat i både ord och tryck i tvåhundra år. Som exempel från senare tider kan nämnas en tämligen populär roman som kom ut 1970¹, en ungdomsbok (1985)², en tv-miniserie av Sveriges Radio (1989)³ samt ett antal tidningsartiklar och – efter 2000 – internet-inlägg. Även idag finner man sällan skildringar om Gotska Sandön som inte omnämner honom.

Att skrönorna om Gottberg har förblivit populära är kanske inte förvånande: de karakteriseras av likadana sensationella och brutala drag som den "gula" pressens nyheter. Som ett typexempel på traditionens nuläge kan man citera följande avsnitt, som publicerades sommaren 2014 på en turist-site på internet:

Petter Gottberg är förmodligen Gotska Sandöns mest kända invånare. Under hans tid som arrendator på Sandön i början av 1800-talet skedde ett flertal fartygstrandningar. Rykten gick att han ledde en halt häst med en lykta längs stranden, i syfte att likna en lanterna på ett guppande skepp i nattens mörker och på så sätt få in fartyg på grund. Gottberg ska enligt sägnen ha slagit ihjäl besättningen när de kom iland eller lurat dem i sin lada där han sköt dem genom de små ljusgluggarna innan han plundrade på den dyrbara lasten.⁴

På en annan internetsida kan vi också läsa, att "[h]jälp hade han av sina två döttrar, som lär ha varit lika vackra som vilda."⁵ Det berättas också att han hade "efter sina sjöröverier" grävt ner två eller flera skatter eller samlat gods i sin lada (samma byggnad som nämns ovan och som ännu finns kvar).

En annan sak som kan förklara Gottberglegendens popularitet och spridning, är det faktum att en av Sveriges genom tiderna mest älskade konstnärer och författare, Albert Engström, introducerade honom för den stora allmänheten i sin fängslade bok *Gotska Sandön*⁶. Boken kom ut redan år 1926 och har troligen påverkat denne "sjörövars" eftermäle mer än någon annan trycksak. Engström var dock inte den första att presentera historien om Gottberg i tryck. Redan 1874 publicerade den kände gotländska traditionssamlaren P. A. Säve en skildring av Sandön i *Gotlands Tidning* i vilken han även beskrev Gottbergs illgärningar. Artikeln ser ut att ha inspirerats av författarens korta visit på ön i september föregående år, men han hade redan samlat folksägnen i på Fårö, och några berättelser om Gottberg finns också med i Säves storverk, *Gotländska sagor och sägner*.⁷

Yrjö Kaukiainen är professor emeritus i Europas historia (tidigare i ekonomisk historia) vid Helsingfors universitet. En stor del av hans produktion berör maritim historia från 1700-talet till nutiden.

Petter Gottberg

Född 1762 i Guldrupe sn., mellersta Gotland

1784 går till sjöss, inskr. i Visby sjömanshus

1789 till Stockholm. Gift där med Catharina Udden

1790 föds dottern Sofia, 1795 dottern Gustafva

1799 hustrun Catharina dör, G. gifter om sig med Maria Ahlbom från Roslagen

1801 Magnus Benedictus (Stockholm) antar timmermannen Petter Gottberg

till underarrendator på Gotska Sandön

1801 föds dottern Maria Johanna, 1803 dottern Hedda, 1807 sonen Petter

1806 Sandön köps av kammarrådet J. R. Stenberij, G. fortsätter som arrendator

1816–1817 Rättegång om vrakplundring, G. i fängelse

1818 Stenberij antar igen G. som arrendator och denne återvänder till Sandön

1828 Gottbergs familj flyttar till Boo socken (Värmdö), G. följer dem 1829

eller 1830

1831 Gottberg dör

Det är klart att Gottberg-traditionen är en blandning av fakta och fiktion. Att det senare elementet ser ut att vara tämligen starkt beror inte endast på de rent fiktiva bidragen som nämndes ovan; det måste också påpekas att seriös historisk forskning i fallet har inletts först efter andra världskriget. Den första som utförde en omfattande arkivforskning i Gotska Sandöns historia – inklusive Gottbergs liv och leverne – var biskopen i Visby stift Algot Anderberg. Han publicerade resultaten av sitt arbete i boken *Ytterst i havet*,⁸ där han bland annat noggrant refererar rättsprocessen mot Gottberg. Efter Anderberg har arkivforskningen fortsatt av landsarkivarien i Visby, Tryggve Siltberg, som sedan 1970-talet har grävt i praktiskt taget alla möjliga arkiv efter spår av Petter Gottberg – och även funnit ett stort antal av dem.⁹ På grund av bådas forskningar kan åtminstone de yttre konturerna av Gottbergs leverne beskrivas med fullt tillfredställande omfattning och precision (se bifogad faktaruta). Denna samling av hårda fakta innehåller endast en vrakplundring, för vilket Gottberg blev straffad, och även i detta fall gällde åtalet inte mord eller dråp utan stöld. Grövre brott kunde inte ens misstänkas då skeppet ifråga – jakten *Cerberus* av Greifswald – hade övergivits av besättningen och först efter två månader, just

före jul 1814, drivit på revlarna nära Kyrkudden på Gotska Sandön. Gottberg hade genast börjat bärga lasten men gjorde sig ingen brådska med att anmäla fyndet till dykeriuppsyningsmannen på Fårö. Senare uppgav han att han inte kunde, "som ensam mansperson på ön", lämna sin familj vind för våg mitt i vintern. Att han från 1801 till 1806 själv hade tjänat som uppsyningsman kan även ha bidragit med lite extra självsäkerhet och fräckhet.

Det var först i maj 1815 som utomstående fick vetskap om vraket. Tre fåröbor kom till Sandön och även de började "ta för sig av lasten" samt gräva ner sina fynd i sand precis som Gottberg redan gjort. Nu ansåg Gottberg det nödvändigt att anmäla vraket och for till Fårö för att uppsöka uppsyningsmannen. Denne hade då låtit Gottberg förstå att han inte skulle uppge hela lasten i Visby så att de båda kunde få lite extra bärgarlön. Men uppsyningsmannen fick i varje fall order att börja bärga lasten, och då han anlände till Sandön med tjugo man, blev det slut med smygbärgningen – åtminstone i större skala.

Under följande vinter började det ryktas om att mer hade bärgats från vraket än vad som uppgivits. På *Cerberus* ägares begäran började myndigheterna i Visby undersöka fallet mer noggrant. I april 1816 kom kronolänsmannen till Sandön, där han fann delar av *Cerberus* last i husbondens förvar. Gottberg fördes till Fårö för närmare rannsaking och där bekände han slutligen stöld från vraket. Därefter överfördes han till fängelset i Visby, där han fick sitta hela den tid som rätten sysslade med fallet: i över 18 månader. Slutligen blev han – utöver skadestånd till skeppets ägare – dömd till dryga böter som han som medellös fick sona med 28 dagar i fängelse på vatten och bröd samt att som kyrkoplikt sitta i stock en söndag vid Fårö kyrka. Även en fåröbo, Olof Winor, som var gift med en släkting till Gottberg och som senare bekände att han hade hjälpt honom med stölden, häktades, men han dog i fängelset innan processen blev avgjord.¹⁰

Detta var den enda gång som Gottberg blev straffad för något brott. Under rättegången hade dock dykeriuppsyningsmannen hävdade att Gottberg år 1812 hade tagit brännvin från ett strandat skepp, men då Gottberg påstod att uppsyningsmannen hade "givit honom rätt att behålla ett halvt ankare (ca 20 liter)", vidtog rätten ingen åtgärd i saken. Gottberg blev även misstänkt för att ha orsakat sin 18-åriga drängs död i februari 1816, men

då drängen hade flytt till skogs efter att ha stulit två flaskor brännvin, blev slutsatsen att han hade frusit ihjäl i berusat tillstånd.¹¹ Rättegångsprotokoll ger också klart vid handen att några fåröbor hade medverkat i samma brott, även om de måste frigges i avsaknad av vittnen. En ofrånkomlig slutsats av allt detta blir då, att bara en liten del av de illdåd, som Gottberg har lastats för, kan verifieras med primärkällor. Faktaunderlaget stöder inte bilden av sjörövaren och seriemördaren.

Å andra sidan kan man nog påstå att avsaknaden av positiva belägg inte kan accepteras som ett absolut bevis på att Gottberg aldrig hade gjort sig skyldig till grövre brott – det är ju möjligt att han hade lyckats hemlighålla allt sådant. Tillfälle att idka strandröveri fanns nog, särskilt på vintrarna då Sandön i praktiken var isolerad från yttervärlden och inga andra än Gottbergs familj levde där; före 1815 hade det veterligen inte ens funnits en dräng på gården. Dock var nog chanserna till bra byten inte så stora: enligt Tryggve Siltberg var antalet skepp som veterligen strandade på Sandön mellan 1801 och 1829 (dvs. under de nästan tre decennier då Gottberg levde där) nio, och endast fyra, inklusive *Cerberus*, hamnade där under vintermånaderna. Då det låter osannolikt att Gottberg hade vågat utöva strandröveri efter 1815, blir antalet skepp han *kunde ha rövat* mycket lågt.¹² Det måste också påpekas att sedan 1807 hade kriget och kontinentalblockaden starkt minskat sjöfarten på Östersjön. Särskilt åren 1808–1811, då britterna hade en stark eskader på Östersjön, som blockerade den ryska linjeflottan i Paldiski och stoppade all sjöfart med Ryssland (utom semi-hemlig export av "naval stores" från Riga), måste ha varit ytterst magra för alla strandrövare. Vid Gotska Sandön var vid denna tid engelska örlogsskepp, som kom att hämta vatten och ved, långt vanligare än handelsfartyg.¹³

II

Fallet Gottberg är mycket intressant för historiska studier av strandröverier och värt att ännu forska vidare i. Det är dock möjligt att man aldrig med säkerhet kan utreda hur grov (eller lindrig) Gottbergs aktuella syndalista var – men kanske är det inte heller så viktigt: ett enda fall kan inte starkt påverka vår syn på strandbyggarnas moraliska värderingar eller kriminalitet i allmänhet. I ett annat perspektiv är dock Gottbergs saga långt viktigare –

i sitt slag nära nog unik eller åtminstone ett praktexempel. Inte enbart är traditionsfloran ovanligt rik, men väsentliga delar av den har både transkriberats och även publicerats i olika tider: först av Säve på 1860–1870-talen, därefter av Engström och några andra på 1920–1930-talen och senare versioner (även exklusive fiktiva böcker) kan finnas i tidskrifter och på internet.¹⁴ Detta innebär att mytbildningen kan följas åtminstone i grova drag och olika tillägg och förändringar i traditionen identifieras. Med andra ord, det blir möjligt att beskriva en process som i princip är likadan som i all folkdiktning – ifråga om forntida sagor och sägner har utvecklingen bara blivit hölj i dunkel.

Följande analys av en traditionsfloras tillväxt och förändring strävar inte efter att lansera nya teorier. Min ambition är att endast föra en källkritiskt betonad diskussion som inte enbart berör forskning i folkpoesi eller muntlig tradition. Den borde vara minst lika relevant för forskare som använder hågkomster som historiska källor – vilket blev mycket populärt under 1980-talet – och den kan vara av intresse även för modern medieforskning. Under de senaste tiderna har den snabba tillväxten av internet och så kallade sociala medier skapat mycket effektiva underlag att sprida allehanda rykten, opinioner, påstående och fiktiva "nyheter" som ofta ifrågasätter de nyheter och fakta – då och då även sanningskriterier – som de traditionella medierna presenterar. Dessa nya informationsled har några länder även utnyttjat i sin propaganda. Därför är det skäl att betona värdet av den traditionella källkritiken som ett väsentligt instrument för även "medialäsning". Detta påstående kan väl konkretiseras med Gottberg-traditionen som exempel – och varning.

III

Det är klart att sägnen om Gottberg fick en flygande start den 21 december 1817 då Sandö-husbonden satt i stock vid Färö kyrka. Att dessa skrönor från första början präglades av illvilja tycks nog oväntat i en socken där bärgning av strandgods var en djupt rotad tradition.¹⁵ Kanske fåröbor ansåg Gottberg som en konkurrent eller en kränkare av deras urminnes hävderätt på Sandön. Visst hade de samarbetat med Gottberg i bärgningens smygskede, och förbundet kunde ha hållits oberoende av att han ganska

tidigt bekände stölden – i själva verket kunde det ha varit en rationell lösning efter att myndigheterna hade funnit strandgods och tagit det i beslag. Enligt svensk lag skulle nämligen var och en som deltagit i stöld bötas enligt fulla värdet av alla stulna varor. Därför hade även ”det allmänna bästa” förutsatt att Gottberg hade tagit ansvar för alla varor som hade funnits på Sandön – och i så fall hade de andra vrakplundrarna senare kompenserat honom för böterna.¹⁶ Men om sådant avtal fanns gick det i spillror senast då Gottberg började skylla inte bara på uppsyningsmannen utan också på alla de som hade bärgat varor på Sandön. Därefter hamnade han i ett fientligt läger – senare dock i sällskap med Olaf Winor – gentemot alla fåröbor. Därför är det inget under att elaka rykten om honom därefter började cirkulera. Att Gottberg inte tycks ha varit en särskilt angenäm man kan ha bidragit till saken.¹⁷

En av P. A. Säves främste sagesmän på Fårö var Lars Olsson (1799–1874) och från honom hörde han (troligen på 1860-talet) även de första sägnerna om Gottberg. I sin *Gotländska sägner* antecknade Säve bland annat att Gottberg var ”[e]n gammaldags viking eller rövare” som ”i hemlighet utförde många fasliga dåd.” Av dessa nämner han tre: att en piga hos honom hade fått ett barn som var dött och begravet (fast ”ingen visste säkert hur och var någonstans”); att han hade hängt ”en pojke – – i ett träd”; och då ett fartyg lastat med sprit strandade hade han velat slå ihjäl besättningen, men ”en bonde från Gasamora” hindrade detta. Till slut antecknades att ”Väinur-Åula (Olaf Winor) från Fårö var Gottbergs kamrat och ej bättre: han dog i fängelse.”¹⁸

De två senare fallen kan ha hänvisat till saker som behandlades i häradsrätten: drängen som dog i skogen och fartyget från vilket Gottberg hade bärgat brännvin. Den första händelsen är oklarare, men det är möjligt att det här är fråga om Gottbergs dotter Gustafva, som veterligen kom till Sandön men försvann före 1816. Emedan familjen inte var kyrkoskriven någonstans mellan 1801 och 1816, är det möjligt att hon dog (i barnsäng?) utan att bli införd i någon som helst kyrkobok, och helt enkelt blev begraven i Sandöns sand.¹⁹

Säve besökte Sandön bara en enda gång, 2–3 september 1873. Trots den korta vistelsen återvände han till Gotland med ett tungt byte av nya sägner om Gottberg. Beskrivningen som han publicerade ett år senare i *Gotlands*

Tidning är betydligt längre än vad han redan hade relaterat i *Gotländska sägner*. Enligt honom levde ”den svartlurige sjörövaren G.” på Sandön ”med hustru samt tvenne döttrar, vilka voro storväxta, vackra och halvilda, samt ett par tysta slavar, drängarna.” Under mörka höstnätter brukade Gottberg vandra runt stränderna ”i vad väder som helst – – då kniven låg i fickan, sälbössan följde med, samvetet var på långresa och undergång träffade den som var våt i barmen. Under dessa tysta upptäcktsresor – – åtföljdes han endast av sin ena ingalunda mörkrädda dotter, bägge stundom till häst: vad som då skedde visste ingen utom dessa två samt nattstormen och så En till.”

Säve beskrev också hur Gottberg ”narrade de skeppsbrutna, som voro utmattade av köld, väta och hårt väder, upp i skogen” där han eller hans drängar dödade dem – liksom dem som senare kom att söka efter sina kamrater. Till slut gick han med ”sitt hederliga följe” ombord, dödade de sista, tog lasten samt ”slutligen stack ankartågen, så att fartyget fick driva dit vinden bar.” Säve hörde också berättelser om skatter, som rövaren hade grävt ned i marken. Även om inga skatter hade funnits, fanns det många som ännu sökte efter dem.

I *Gotlands Tidning* berättade Säve också om Gottbergs undergång och fall, hur ”omsider föll hämnden över förbrytaren – – och den förkrossade syndaren sjönk ned på pallen i Fårö kyrka den 21 dec. 1821.” Det tycks nästan som Guds hat och straff hade hittat sjörövaren: ”Därefter försvann den olycklige i förakt och mörker, samt blev enligt sägnen till sist så armfattig att han stekte katt.”²⁰

Säves text återspeglar äkta berättarglädje – kryddad med kolsvarta hyperboler. Jämfört med den tidigare texten hade han fått en hel del ny information. Dock finns där detaljer som inte stämmer med den verklighet som vi finner i primärkällorna. För det första är det intressant att Säve inte kände till Gottbergs yngre barn, och beträffande Gottbergs äldsta (icke mörkrädda) dotter Sofia, (24 år), vet vi att hon inte var någon storväxt valkyria – enligt häradsrättens protokoll var hon ”av kort växt med mörkt hår”.²¹ Vidare har inte heller några ”tysta slavar” eller drängar funnits i dokumenten före 1815.²² Man kan även ifrågasätta vettigheten av Gottbergs och dotterns upptäcktsresor i storm och nattmörker på öns flygsandsdyner och långa, med stora stenblock kantade stränder – särskilt för en ryttare

är omständigheterna direkt riskabla.²³ Slutligen kan man påpeka att Gottbergs taktik för att locka besättningar i små grupper till ön och slutligen erövra skeppet påminner om vissa andra Fårösågner, i vilka större grupper av antingen ryssar, öselbor, rospiggar eller danskar luras av några få fåröbor.²⁴

Säves viktigaste sagesman på Sandön var fyrmästaren Julius Bourgström. I dennes efterlämnade papper fann Albert Engström delar av deras korrespondens. I ett brev av 8 juni 1874 skrev Säve: "Och jag kunde nog veta att där ute finnas en hop rövarehistorier om G., tack särskilt för dem." Troligen hade Bourgström kompletterat sina muntliga berättelser med senare brev.²⁵

Den intressanta frågan blir då: varifrån hade Bourgström hämtat de skrönor han förde vidare till Säve? Ursprungligen var han veterinär av skånskt ursprung (född 1825) som kom till Sandön först år 1852 (anställd av den dåvarande ägaren, grosshandlaren A. J. Patersson), för att arbeta som veterinär i schäferiet samt som proviantförvaltare. Sedan Gottberg hade flyttat bort hade ön i årtal varit helt eller nästan obebodd: när Bourgström anlände fanns endast en enda person som hade stannat där sedan början av 1840-talet, skogsvakten Johan Halling.²⁶ Därför är det klart att ingen äkta lokaltradition från Gottbergs tider kunde ha överlevt på ön, att allt måste ha kommit från Fårö, att det var där som rövarhistorierna bevarats. Då fåröbor ganska regelbundet brukade segla till Sandön för att jaga säl, hade Julius Bourgström – som stannade på ön hela 38 år, sedan 1859 som fyrmästare – nog gott om tillfällen att ta del av deras berättelser. Åtminstone några fåröbor måste ännu på 1860-talet ha hyst den illvilja mot Gottberg som hade utvecklats under och efter rättsprocessen. Frågan blir bara om fyrmästaren berättade för Säve endast det han hade hört eller om han även "förädlade" sägner med egna tillägg och konklusioner. Det senare tycks allt annat än osannolikt. De mest äkta Gottberg-traditionerna fanns ju på Fårö, inte på Sandön, och där borde Säve ha funnit dem redan på 1860-talet.

*Julius Bourgström,
Fårö 1892.*

IV

Nästa, i tryck bevarade uppdatering av Gottberg-legenden har vi först från 1920-talet, två mansåldrar efter Säves visit på Sandön. Den finns i Albert Engströms bok *Gotska Sandön* (1926), vilken – som tidigare nämnts – är den absolut bäst kända beskrivningen av strandrövaren. Engströms avsnitt är lite längre än Säves ovan refererade redogörelse från 1874, (exklusive skattsågner, drygt två sidor mot Säves knappa två) och dess stil är ungefär lika färgstark. Beträffande faktainnehållet finns det inga stora skillnader mellan dessa två, men Engströms berättelse innehåller ett par nya detaljer. Särskilt intressant är att, enligt honom, Gottberg inte bara nöjde sig med att röva skepp som råkade stranda på ön: han försökte även aktivt locka dem till undergång. Han är den första som nämnde den "halta hästen" som därefter blev en standarddetalj i legenden:

– – Gottberg använde den sedan gammalt kända taktiken att med lykta rida omkring på en halt märr och komma fartyg att tro att lyktan var en båtlanterna. Under storm och mörka höstnätter kunde seglare narras på detta sätt. Och när fartyget drivit in land och sjön gick över alltsammans och folket sökte rädda livet, stod Gottberg med sina två i yrket uppfostrade döttrar och sina drängar och sköt de skeppsbrutna, varefter han plundrade vraket.²⁷

Här finner vi igen drängarna, men de aktiva döttrarnas antal har vuxit till två. Då den näst äldsta var född 1795, alltså hade hon i 1814 fyllt nittionio år (om hon ännu levde) kan man väl undra hur snabbt hon hade hunnit bli "uppfostrad i yrket". Avsnittet innehåller också direkta fel: till exempel berättas där att Gottberg var född i Ösmo socken i Södermanland och "lär ha tjänat dräng på Kymmendö i den gård, där Strindberg skrev Hemsöborna", vilket tycks vara ren fantasi. Vi får också veta att efter domen fick Gottberg "aldrig mera sätta sin fot på Sandön" och att han dog på Fårö (jfr faktarutan).²⁸

Den andra episoden, som inte fanns hos Säve, gäller ett försök att fly från Sandön. Enligt Engström måste Gottbergs tjänare "avlägga fruktansvärda eder" att icke berätta för någon vad de hade sett; de tilläts icke heller lämna ön. En gång lyckades dock "en gammal piga och en dräng" i skydd av tjocka ro till Fårö.²⁹ Här finns en mycket lös anknytning till verklighe-

ten: sommaren 1815 i Stockholm anställde Gottberg en cirka 50-årig piga och en omkring 18-årig dräng (densamma som följande vinter dog i skogen), men inte ens den förra flydde från ön utan flyttade 1816 till Fårö med Gottbergs hustru och barn.³⁰

Den absolut intressantaste av Engströms kontributioner är skrönan om lyktan och den halta märren, lockbetet vilket mig veterligen är helt unikt inom Östersjöområdet; inte heller tycks Säve ha haft en aning om sådant. Däremot för knepet tanken till någonting liknande på Cornwalls kuster: det har hävdats att man där hängde lyktor runt halsen av hästar eller i hornen av nötboskap som betade på stränderna, och därmed kom ljusen att guppa som båtlanternor.³¹ Det är fullt möjligt att sägnen, om inte själva metoden, hade vandrat österut.

Det finns inget tvivel om vem som var Engströms sagesman: den var nämligen fyrmästaren Karl Bourgström, den förste mästarsens son som "ärvde" posten år 1892. Engström kom till Sandön efter att hans dotter hade gift sig med Bourgströms son, och männen blev goda vänner som vandrade kring ön, jagade, fiskade och söp tillsammans. Enligt Engström var fyrmästaren ("öns herre och tjänare") "en av de intressantaste och vitalaste män [han] någonsin träffat, en skald till sin läggning, fylld av saga, sång, historier, musik --":

Hans minne var underbart -- ju mer han berättade, desto mer fann jag att hans psyke var outtömligt -- med humor som underlag utvecklade han en berättartalang som för mig är absolut enastående.³²

Man kan väl undra om han inte hade ärvt sin talang från sin far som hade imponerat och inspirerat P. A. Säve 50 år tidigare.

En intressant detalj är att som fyrvaktare (sedan 1886) hade Karl Bourgström, tillsammans med en kollega, rest till Jylland och Halland för att på lotsverkets uppdrag studera skogsplantering på flygsandskuster.³³ Det är möjligt att han där vid Nordsjön hörde berättelser om hur lyktor och boskap hade använts för att locka skepp till strandrevlar. I varje fall är det troligt att folktraditioner från England hade vandrat dit tidigare än till Gotska Sandön.

Från slutet av 1920-talet har vi även några artiklar som en annan vän

till Karl Bourgström publicerade i *Gotlänningen*. Knut Ekman var fiskare till yrket (senare hamnfogde) och en djärv seglare som ofta brukade segla till Sandön med sin öppna båt. Åtminstone en gång träffade han Engström på ön och tillbragte då en vecka med honom och fyrmästaren i den senares jaktstuga S:t Anna; förutom jakt och fiske ägnade de sig till "historieberättande".³⁴ I sina artiklar upprepar Ekman inte vad Engström redan publicerat, men presenterar istället några nya bidrag till Gottbergs sägen. För det första berättar han att då Gottberg var sjöman, hade marockanska sjörövare tagit skeppet och tvingat sina fångar att förena sig med rövarna om de ville klara livhanken. Gottberg hade gjort detta och var därefter "med i flera år om fasansfulla brott", tills han "till sist lyckades rymma". Han har också en spökhistoria om Gottbergs hustru: enligt sägnen hade han tagit livet av henne. Senare hade några fåröbor påstått att ha nattetiden sett henne gå huvudlös omkring vid Gamla Gården (där de bott). Gottbergs skatter behandlas också kort.

Ekman berättar också två strandningshistorier från Gottbergs tid. I den ena förliste ett engelskt skepp på Kopparstenarna (ca 20 km norr om Gotska Sandön). Skeppsfolket bland vilka det även fanns "en rik engelsk lord", lyckades nå Sandön på läsidan där "Gottberg och hans båda döttrar tog emot besättningen mycket vänligt och ledsagade dem hem till sitt." Då lorden var "mycket medtagen" måste han lämnas kvar (med ett litet tungt skrin, "vilket han på inga villkor velat skilja sig från"). Efter en tid gick två män efter lorden, och ännu senare gick även Gottberg för att skjuta ett får för mat. Då han kom tillbaka ensam, gick resten av besättningen samt döttrarna och drängen för att leta efter de försvunna och Gottberg följde dem med flera gevär. Snart hördes skott i skogen och endast Gottberg, döttrarna och drängen kom tillbaka.

Den andra strandningshistorien hade Karl Bourgström hört då han var

Karl Bourgström. Teckning av Albert Engström, ur *Gotska Sandön* (1926).

en liten pojke. Ett stort skepp hade ankrat för motvind i lä av ön, och en "gammal gråhårig timmerman" berättade att han hade varit med då ett skepp, förd av hans far, hade strandat på Sandöns sydvästra hörn. Alla lyckades komma upp på stranden och kaptenen med sonen och en annan pojke gick att söka efter bosättning. Far och son nådde till slut Gottbergs stuga där hans hustru och en piga bryggde julöl (det var två veckor till julen). Båda hade redan-hög feber men de blev "på bästa sätt" omhuldade av hustrun. Kaptenen hade berättat att resten av besättningen hade lämnats utmattade på stranden, men när han slutligen "kom till medvetandet efter en svår lunginflammation" fick han höra av Gottberg att denne hade funnit alla liggande döda på stranden. Som epilog till sägnen berättas att några fåröbor senare hade funnit på platsen ett antal skelett "vars huvudskålar alla var krossade".³⁵

Det är klart att även i detta fall var Karl Bourgström den viktigaste – och troligen den ende – sagesmannen. Ekmans artiklar har dock inte påverkat Gottberg-legenden lika kraftigt som Engströms berättelser, men det är bara naturligt med tanke på deras mindre spridning. Det är endast berättelsen om Gottbergs fångenskap hos marockanska sjörövare som ännu återges i några moderna bidrag.

Med tanke på sagesmannen är det inte förvånande att fiktiva element tycks vara ymniga. Att Gottbergs hustru fick behålla sitt huvud ända till döden i Boo är ju välkänt, och piratepisoden passar heller inte smärtfritt i den historiska kontexten av Gottbergs sjömanskarriär (1784–1789). Det var nämligen så att efter det att Sverige hade slutit avtal med de så kallade barbareskstaterna (med Marocko 1763) och börjat betala penninglösen eller *tribut*, fick svenska skepp segla på Medelhavet med ytterst liten kapningsrisk ända till slutet av 1790-talet.³⁶

De två strandningshistorierna är väl i linje med de mera allmänna "metodbeskrivningar" som Säve och Engström publicerade. Dock är detaljriekdomen i Ekmans sägner (särdeles i den förra) förbluffande stor, med tanke på att inga utomstående ögonvittnen borde ha överlevt. Även det sista av Gottbergs barn, Johanna, dog 1876 i Stockholm.³⁷ Möjligen är dessa historier senfödda blandningar av olika verkliga händelser. "Engelske lorden" är troligast ett svagt eko från tiden 1808–1812 då den brittiska eskadern hämtade vatten och ved från Sandön; enligt källorna hände detta även år

1811 då Sverige och Storbritannien var (åtminstone officiellt) i krig med varandra. Den bästa motsvarigheten till den engelske lorden är faktiskt den engelske amiral (Sir James Saumarez?) som sommaren 1812 (då Sverige och Storbritannien igen var bundsförvanter) besökte Sandön i sällskap med amiral Otto Gustaf Nordenskiöld. Det är mycket troligt att Gottberg (kanske med tillfälliga sommardrängar) hjälpte engelsmännen att skaffa ved, vatten och fårkött. Rent ekonomiskt måste detta ha varit lönande, både för Gottberg och öns ägare kammarrådet Stenberij: enligt husesynen 1805 var hemmanet i Sandö i dåligt skick, men den senare lösöresförteckningen av 1816 och andra samtida dokument vittnar om ett välbärgat hushåll med två hästar, sju kor och omkring 150 får – och åtminstone 1824 ägde Gottberg "en större engelsk skeppslup".³⁸ Under tiden ifråga var vrakplundringen långtifrån den snabbaste vägen till välstånd.

Det är klart att på 1920-talet, nära hundra år efter det att Gottberg flyttade från Gotska Sandön, hade en hel del fakta som tidigare varit allmänt kända, glömts bort eller förvanskats. Det är dock intressant att det som fallit i glömska faktiskt hade överkompenserats med ett flöde av nya eller nygamla sägner.

V

Den samling Sandö-sägner som Ingegerd Fylkingar publicerade 2007 innehåller inga bidrag från tiden efter 1970. Det är kanske därför som boken saknar ett standardelement av Gottberg-legenden: Gottbergs lada. Den nämndes redan i början av denna artikel, och historien kan nuförtiden läsas på flera andra ställen:

Gottberg skall då ha lurat in besättningarna i den byggnad som numera kallas "*gottbergs lada*" för att sedan skjuta ihjäl dem genom de smala fönstergluggarna. Därefter var det bara att i lugn och ro plundra lasten. Om detta stämmer är osäkert men bröderna Hans och Göran Hörlin som växte upp på ön skall ha funnit åtskilliga blykulor i ladans väggar.³⁹

Citatet ovan nämner även ett arkeologiskt (om än odokument-

rat) vittnesmål: gamla blykulor. Troligen fann bröderna dem redan på 1940–1950-talen då de gick i skola på Sandön. Senast sommaren 1977, då ladan renoverades, lär saken ha blivit mer allmänt känd.

Dokumentet i Visby länskansli bevisar att ladan faktiskt byggdes av Gottberg och hans drängar vintern 1823–1824. Enligt Riksantikvarieämbetet är det dock inte en lada utan ett stort så kallat lambgift, ett lågt hus där får kunde utfodras och söka skydd vintertid; löv och annat foder förvarades på vinden och fåren kunde gå in och ut genom en låg dörröppning.⁴⁰ Alla får på Sandön fick stanna ute året om, och därför var de vilda och skygga. Ville man slakta dem, måste de oftast skjutas. Detta blev lättare om de kunde lockas till och stängas in i lambgiftet, varefter de sköts utifrån genom smala luckor i väggarna (sådana som finns i Gottbergs lada). Att det fanns kulor i väggarna är därför inget märkligt, men det var inte sjömän utan får som dödades där. Emedan det sista vilda fåret sköts redan 1893, kände ingen på 1950-talet längre till gamla slaktmetoder, och fältet var fritt för en spännande misstolkning.⁴¹

VI

Åtminstone Säve och Engström tycks ha trott att berättelser om Gottberg till största delen återspeglade verkliga händelser. Den förre var nog medveten om att "en hel svärm av vidunderliga sägner" skulle uppstå "kring dessa rövardåd", men han tyckte ändå att "det mesta [var] nog sant." Engström var kanske lite mer kritisk då han skrev: "Mycket är väl överdrivet, men mycket måste vara sant."⁴² Deras möjligheter att kolla sägnernas sannfärdighet var dock begränsade och därför kan man förstå att ingendera försökte analysera eller ens gissa var gränserna mellan fakta och fiktion kan ha legat.

Genomgången av olika sägenversioner har gett vid handen, att i samma takt som verklighetsunderlaget i sägner blev tunnare och dunklare, så ökade de fiktiva bidragen, precis som kan väntas. Även Engström var medveten att "hans [=Gottbergs] dåd kunnat – förstoras och mångfaldigas", men han tänkte att dennes tider icke var så avlägsna från hans egna för att sådant kunde ha ägt rum "i alltför hög grad". Vad han icke kunde räkna

"Sjörövaren Gothbergs magasin och fårfälla". Teckning av Albert Engström, ur Gotska Sandön (1926).

med var att Gottberg-legenden hade påverkats av två ovanligt dominerande sagesmän, Bourgström senior och junior. Ändå hade han själv ju funnit att Karl Bourgström var "en skald till sin läggning" – och detsamma lär passa bra för hans far också. Tillsammans har dessa män förmedlat lejonparten av den sägnen vi känner idag.

Goda berättare vill alltid imponera på sina åhörare och ganska många gör det med att tillägga extra färg eller överdrift till berättelserna. Det finns mycket i Säves, Engströms och Ekmans avskrifter som pekar på att båda Bourgström hade gjort detta. Det är dock svårare att bestämma om de med avsikt hade manipulerat sägner de hade hört av fåröbor. Det kan nog tänkas att deras moraliska värden ålade dem att fördöma och avsky Gottbergs illdåd, men delvis kan det också ha varit fråga om en omedveten process. Modern psykologisk forskning om det mänskliga minnet har utmanat en hel del tidigare allmänt etablerade "sanningar".⁴³ För det första har det blivit uppenbart att minnet i allmänhet är relativt opålitligt och

lätt att manipulera: primärt är det inte ett arkiv utan ett hjälpmedel för att begripa aktuella situationer – något som alla som arbetar med muntlig tradition, hågkomster och memoarer måste förstå och alltid komma ihåg. Det är ju inte en nyhet att ingen kan minnas allt, att mycket glöms, men det har väl inte allmänt insetts att sådana glömda saker och ting ofta ersätts eller lappas med hjälp av inbillningar eller utomstående impulser. Ersättning eller komplettering kan också ske då man relaterar eller refererar en berättelse som är knapphändig, enigmatisk eller vars historiska kontext är främmande. I sådana fall är det typiskt att berättaren ”rättar” sängen, gör den meningsfull med egna tolkningar, gissningar, konklusioner och tillägg. Resultatet blir naturligtvist att traditionen förvrängs och får mer eller mindre fiktiva element. Det intressanta är att, enligt minnesforskare, även subjekten själva efteråt har svårt att skilja mellan dessa ”lappade” kvasiminnen och genuina minnen.

En sådan kompletteringsprocess var särskilt naturlig i fallet Gottberg där en stor del av kringvandrande prat ursprungligen bestod av rena rykten vars sannfärdighet ingen kunde veta, eller ännu mindre bevisa. En parallell utveckling kan man faktiskt ana i flera andra historiska sägner, särskilt sådana som beskriver krigshärjningar och andra våldsamma händelser. Ett bra exempel är berättelser om ryssarnas våldtäkter i Finland under den så kallade Stora ofreden, av vilka en del motiv även tycks ha överförts till sägner om de rödas våld under det Finska medborgarkriget; också i dessa fall var det mestadels fråga om rykten. Det ser ut som att sådana omständigheter alltid lockar människor till spekulationer, att komplettera det okända med egna förklaringar. Kanske är det därför som fiktiva romaner intar en så viktig ställning i den västerländska kulturen.

Litteratur

- Alho, Kimmo, "Muisti ja sen virhetoiminnot", *Tieteessä tapahtuu* 7/2003.
- Anderberg, Algot, *Ytterst i havet: om människor och händelser på Gotska Sandön*. Stockholm 1960.
- Bathurst, Bella, *The Wreckers: A story of killing seas, false lights and plundered ships*. St. Ives 2006 .
- Engström, Albert, *Gotska Sandön*. Stockholm 1926.
- Engström, Albert, *Adel, präster, smugglare, bönder*. Stockholm 1945.
- Fylking, Ingegerd, *Sagor och Sägner från Gotska Sandön*. Visby 2007.
- Hamp, Christer, *Tronskiftet på Gotska Sandön 1892*. Borås 1982 (digitalversionen: christerhamp.se/gsl892/gsl892.pdf).
- Kaukiainen, Yrjö, *Rantarosvojen saaristo: Itäinen Suomenlahti 1700-luvulla*. Helsinki 2005.
- Linderholm, Helmer, *Vrakplundraren*. Stockholm 1970.
- Pearce, Cathryn J., *Cornish Wreckers, 1700–1860: Reality and Popular Myth*. Woodbridge 2010.
- Pettersson, Maria, "Näin helposti valemustin voi istuttaa", *Helsingin Sanomat* 25.10.2015.
- Siltberg, Tryggve, "Sandöskildringarna genom tiderna"; i: *Gotska Sandön – skildringar*, sammanställt av Tryggve Siltberg. Gotlandica 17. Visby 1979.
- Siltberg, Trygge, "Storebror och strandrövaren", i: [*Av kärlek till arkiv: fest-*](#)

[skrift till Erik Norberg, text- och bildredaktör Kerstin Abukhanfusa](#). Stockholm 2002.

Wahl, Mats, *Husbonden*. Stockholm 1985.

Voelcker, Tim, *Admiral Saumarez versus Napoleon: The Baltic, 1807–12*. Woodbridge 2008.

Internetkällor

Kulturöjn – Läsning om kultur, människor & en ö: <http://www.kulturojn.se/manadens-gotlanning-hans-horlin/> (nerladdad 23.2.2016).

Petter Gottberg vrakplundrare: <http://www.platsr.se/platsr/visa/story/storyid/5100000040760/placeid/5100000040740/fromplace/true> (nerladdad 23.2.2016).

Reshabar, Gotska Sandön: <http://www.resbra.nu/reportage/?articleId=61> (30.1.2016).

Riksantikverieämbetet, Bebyggelseregistret: <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/byggnad/visaHistorik.raa;jsessionid=F5E8B9C1F5FECA35493C74214E5DCD5D.lx-ra-bbr?byggnadId=21400000689497&page=historik&visaBeskrivningar=true>

Soundtoll Register Online, soundtoll.nl/index.php.ondezoek/zouken-inde-sonttol-database.

Visit Gotland – Gotland.net: <http://www.gotland.net/resa/arkiv/gotska-sandon-ett-isolerat-paradis> (30.1.2016).

Summary

"The last pirate of the Baltic Sea" – birth and development of a maritime myth.

The past of the secluded and beautiful Gotska Sandön abounds with colourful and violent stories. Probably the most dramatic of them tells of a man, Petter Gottberg, who lived on the island from 1801 to the late 1820s. He has been accounted for a great number of criminal actions such as wrecking and plundering passing ships and killing their crews. Stories of his evil deeds were recorded already in the 1860s by the well-known collector of Gotland popular traditions, P. A. Säve, and were further disseminated and proliferated by Albert Engström in his very popular book *Gotska Sandön* (1926). Still today these stories can be found in many internet sites related with Gotska Sandön.

However, the factual background for these stories is rather narrow: documentary evidence exists of a single case only and that concerned nothing more serious than stealing goods from an abandoned wreck which stranded on the beach of Gotska Sandön in December 1814. Eventually, Gottberg confessed the theft and was sentenced to 28 days in prison "with water and bread" – plus sitting one Sunday in the stocks by the nearest church. Of course, the lack of reliable evidence does not prove that Gottberg *had not* committed any other crimes – doing that unnoticed would have been possible in previous winters when only Gottberg's family lived on the island, totally isolated from the rest of the world. Serious historical research of Gottberg – which only started in the late 1950s – has so far been able to piece the personal history of the man (and his family) quite well together, but in spite of that no written evidence of any other crimes have been uncovered.

The popular tradition, on the other hand, has been swelling and proliferating with the passing of time. When P. A. Säve first collected folk tales in Fårö (the northernmost parish of Gotland and the closest neighbour of Sandön) he only recorded a few lines in which Gottberg was in rather general terms blamed as an "old-time Viking and robber". It was only in the 1870s that he found more detailed stories after briefly visiting Gotska

Sandön. As the island had been uninhabited in the 1830s and early 1840s – frequented only seasonally by seal hunters from Fårö – no genuine tradition can have survived there. Thus, the new stories must have consisted of what he was told by the local lighthouse master Julius Bourgström, who only came to the island in 1852. His stories were most probably based on what he, in turn, was told by the seal-hunters – that is, old and “contaminated” rumors. Equally probably he developed them further.

Interestingly, the stories of Julius Bourgström were carried forward by his son Karl who in 1892 succeeded him as the lighthouse master – and who became the prime informant to Albert Engström (plus a few other friends). It seems that he did not just repeat what his father had told but also made his own contributions. Thus, he added an interesting detail of Gottberg luring ships to the rocks by riding night-time along the beaches of Sandön with a burning lantern in his hand – a method which has strong (and equally illogical) parallels in the Cornish popular tradition.

New elements were added to the Gottberg legend as late after the Second World War. Thus it seems that, at the same rate as the old traditions were dimmed, new and surprisingly detailed elements were imported to replace them. This is certainly what happens with all unwritten tradition, but it is only seldom that such a development can be followed at various phases through times. In this sense the case of Gottberg is rather unique. It is also more valuable than the rather limited scope of the story would suggest: it tells that popular traditions in general are far from petrified messages from beyond the ages but rather a kind of continually developing collective literature. *Mutatis mutandis*, this even applies to the stories transmitted by modern social media.

Noter

¹ Helmer Linderholm, *Vrakplundraren* (1970). Författaren utgav även en fortsättning på temat; *Vrakplundrarens dotter* (1972).

² Mats Wahl, *Husbonden* (1985).

³ Husbonden – piraten på Sandön, se t.ex. [https://sv.wikipedia.org/wiki/Husbonden ...](https://sv.wikipedia.org/wiki/Husbonden...) (31.1.2016).

⁴ Visit Gotland – Gotland.net: <http://www.gotland.net/resa/arkiv/gotska-sandon-ett-isolerat-paradis> (30.1.2016).

⁵ Reshobar, Gotska Sandön: <http://www.resbra.nu/reportage/?articleId=61> (30.1.2016).

⁶ Albert Engström, *Gotska Sandön* (1926).

⁷ Siltberg 1979, s. 20–21.

⁸ Anderberg, *Ytterst i havet: om människor och händelser på Gotska Sandön* (1960).

⁹ Se speciellt: Siltberg 2002.

¹⁰ Anderberg 1960, s. 60–79.

¹¹ Anderberg 1960, s. 69, 80–85.

¹² Det må även nämnas att dykerikompaniets rapporter mellan åren 1801 och 1814 (dvs. exclusive Cerberus) känner endast två strandningar vid Sandön: ”en skepps eschaloup” och ”en stor skepps båt”, båda år 1801 och utan besättning. Det är högst orimligt...” att anta (som Helmer Linderholm gjort) att han hade kunnat plundra 30-tal skepp och döda åtminstone hundra sjömän (citerat av Siltberg 2002, s. 359). Det kan också nämnas att år 1817 inflyttade en inspektör Adolph Rydén till Sandön, kanske för att vakta Gottberg. Han flyttade ut redan 1818.

¹³ Antalet skepp som passerade genom Öresund sjönk klart under dessa år: t.ex. 1808–1809 seglade ytterst få skepp till St. Petersburg eller tillbaka; Soundtoll Register Online, soundtoll.nl/index.php/ondezoek/zouken-in-de-sonttol-database. Om sjökriget se särskilt Voelcker 2008. Sommartiden fanns vanligen ett antal brittiska fregatter stationerade vid Gotland.

¹⁴ En god samling av sagor och sägner ända till 1970-talet finns i Ingegerd Fylkings *Sagor och Sägner från Gotska Sandön* (2007).

¹⁵ Sägner om fåröbors vrakplundring är ingalunda sällsynta, se t.ex. Fylkinger 2007, s. 48–49.

¹⁶ ”Sälla sig två eller flera samman att stjäla, tå skal hvarthera straffas efter hela tiufnandens värde, ehuru the then sig emellan delat hafva.” Sveriges rikets lag 1734, Missgiernings balk, 41. cap 1§. Åtminstone på östra Finska viken förekom sådana ”en-för-alla”-avtal, se Kaukiainen 2005, s. 141.

¹⁷ Enligt Anderberg (1960, s. 62–63) hade Gottberg varit ”mycket onädig” och ”stursk” gentemot de 20 bärgningsmännen som kom till ön med uppsyningsmannen och sagt att han ”kunde göra vad han ville”.

¹⁸ Fylkinger 2007, s. 38.

¹⁹ Siltberg 2002, s. 356; Anderberg 1960, s. 53.

²⁰ Fylkinger 2007, s. 41–43

²¹ Anderberg 1960, s. 70.

²² Enligt Anderberg (1960, s. 95) anställdes 1816 en dräng Nils Nilsson för att ersätta den 18-åriga pojken som dog i skogen.

- ²³ Enligt Engström var Sandöterrängen ”krävande att gå både för man och häst; i sanden kunde hästarna ”sjunka ned till buken”. Engström 1945, s. 58.
- ²⁴ Se t.ex. Fylkinger 2007, s. 38–40, 49–50; Engström 1926, s. 106.
- ²⁵ Engström 1926, s. 147. T.ex. ovan citerade beskrivningen om hur Gottberg lurade besättningar i små grupper in på ön finns i boken i lite senare kontext än huvuddelen av Gottberg-avsnittet; måhända var det ett senare tillägg.
- ²⁶ Fylkinger 2007, s. 15–17; Engström 1926, s. 24, 28.
- ²⁷ Engström 1926, s. 20–21; Fylkinger 2007, s. 57.
- ²⁸ Engström 1926, s. 20, 22.
- ²⁹ Tryggve Siltberg har framlagt tanken att det var kanske den försvunna dottern Gustafva som flydde. Siltberg 2002, s. 356.
- ³⁰ Anderberg 1960, s. 63–64.
- ³¹ Bathurst 2006, s. 223; Pearce 2010, s. 11–12, 17. Båda anser att sådana berättelser är opålitliga, i själva verket vanvettiga myter – det vore ju svårt att få en häst eller en ko bära en brinnande lykta.
- ³² Fylkinger 2007, s. 128; Engström 1926, s. 10–11.
- ³³ Hamp 1982 (digitalversionen läst i december 2015).
- ³⁴ Fylkinger 2007, s. 126.
- ³⁵ Fylkinger 2007, s. 80–87.
- ³⁶ Man kan tänka sig att episodens bifunktion var att förklara varför Gottberg var borta så länge. Dock dessa fem år var inte en ovanligt lång tid. Många svenska skepp som hade seglat med järn och virke till Medelhavet kom inte genast tillbaka utan kunde segla för några år på utrikes fraktesor innan de tog saltlasten hem; just på 1780-talet då frakterna var höga var detta mycket vanligt.
- ³⁷ Siltberg 2002, s. 356.
- ³⁸ Siltberg 2002, s. 361, Anderberg 1960, s. 46–49.
- ³⁹ Petter Gottberg vrakplundrare: <http://www.platsr.se/platsr/visa/story/story-id/5100000040760/placeid/5100000040740/fromplace/true>; se även <http://www.kulturojn.se/manadens-gotlanning-hans-horlin/> (nerladdade 23.2.2016).
- ⁴⁰ Siltberg 2002, s. 360; <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/byggnad/visaHistorik.raa;jsessionid=F5E8B9C1F5FECA35493C74214E5DCD5D.lx-ra-bbr?byggnadId=21400000689497&page=historik&visaBeskrivningar=true>.
- ⁴¹ Om fåren och slaktandet se t.ex. Engström 1926, s. 149–150.
- ⁴² Fylkinger 2007, s. 42; Engström 1926, s. 20.
- ⁴³ Se t.ex. Alho, 2003, s. 43–48; Pettersson, *Helsingin Sanomat* 25.10.2015. I den senare artikeln intervjuades den berömda amerikanska professor (emerita) i psykologi Elisabeth Loftus.